

НАУКА І КУЛЬТУРА

УДК 930.253:[929:58](477)

Андрій Шаповал

КОЛЕКЦІЯ ДОКУМЕНТІВ ВЧЕНИХ-БОТАНІКІВ В ІНСТИТУТІ АРХІВОЗНАВСТВА НАЦІОНАЛЬНОЇ БІБЛІОТЕКИ УКРАЇНИ ИМЕНІ В. І. ВЕРНАДСЬКОГО

У статті розглянуто структуру та документальний склад архівної колекції відомих українських ботаніків А. Барбариша, Г. Біліка, Б. Заверухи, В. Фінна, яка зберігається в Інституті архівознавства Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського і є джерельною базою досліджень наукових біографій вчених.

Ключові слова: архівний фонд, А. Барбариш, Г. Білік, Б. Заверуха, В. Фінн, архівні документи.

В статье рассмотрено структуру и документальный состав архивной коллекции известных украинских ботаников А. Барбариша, Г. Билька, Б. Заверухи, В. Финна, которая хранится в Институте архивоведения Национальной библиотеки Украины имени В. И. Вернадского и является источниковой базой исследования научных биографий ученых.

Ключевые слова: архивный фонд, А. Барбариш, Г. Бильк, Б. Заверуха, В. Финн, архивные документы.

The article views the structure and documentary composition of the archival collection of famous Ukrainian botanists A. Barbarych, G. Bilyk, B. Zaveruha, W. Finn, stored at the Institute of Archival Studies in the Vernadsky National Library of Ukraine and that is the source base to study of the scientists' scientific biographies.

Key words: the archives, A. Barbarych, G. Bilyk, B. Zaveruha, W. Finn, archival documents.

Нещодавно в Інституті архівознавства Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського став доступним для науковців архівний фонд № 313 «Вчені-ботаніки Інституту ботаніки імені М. Холодного НАН України», у якому відкладалися документи українських ботаніків А. Барбариша (1903–1979), Г. Біліка (1904–1985), Б. Заверухи (1927–

© Андрій Шаповал, 2015

2000) і В. Фінна (1878–1957). Оскільки учені зробили великий вклад у розвиток національної біологічної науки, їх життєвий та творчий шлях не залишився поза увагою дослідників¹. Новостворений фонд значно розширює джерельну базу дослідження життя та діяльності видатних українських вчених-ботаніків, тому ставимо за мету ознайомити наукову громадськість зі структурою та документальним складом даної архівної колекції.

Архівний фонд «Вчені-ботаніки Інституту ботаніки імені М. Холодного НАН України» складається з чотирьох описів, які містять 440 справ загальною кількістю 6725 документів за 1888–2000 рр.

До першого опису фонду увійшли документи українського ботаніка, дендролога, флориста і систематика рослин, доктора біологічних наук (1968), старшого наукового співробітника, лауреата Державної премії СРСР (1952) Андрія Івановича Барбари². Після закінчення у 1933 р. біологічного факультету Київського інституту народної освіти (нині Київський національний університет імені Тараса Шевченка) А. Барбари впродовж 1934–1979 рр. працював в Інституті ботаніки АН УРСР на посадах спочатку молодшого, згодом старшого наукового співробітника відділу систематики квіткових рослин, вченого секретаря інституту, а від 1970 р. – старшим науковим співробітником-консультантом. З 1944 р. А. Барбари завідував Гербарієм флори України, який є найбільшою і основною частиною Національного Гербарію України. Водночас з 1935 р. вчений працював дендрологом Ботанічного саду при Інституті ботаніки АН УРСР.

А. Барбари впродовж 15 років був відповідальним секретарем Українського ботанічного товариства, входив до складу правління Українського товариства охорони природи й Наукової ради відділу заповідників, пам'яток природи та дендропарків Державного комітету по охороні природи при Раді Міністрів УРСР, брав активну участь у виявленні рідкісних та зникаючих рослин флори України, в складанні проектів та організації Поліського і Карпатського заповідників. Його наукові праці присвячені питанням систематики, флористики, географії рослин, геоботаніки, дендрології, охорони природи, етноботаніки, історії ботаніки й бібліографії ботанічної літератури. А. Барбари є автором і співавтором понад 150 наукових праць.

Документи А. Барбари склали 51 справу, до яких увійшло 825 документів за 1937–1978 рр. Справи опису тематично поділено на чотири розділи. У першому розділі «Наукові та творчі праці» відкладалися монографія А. Барбари «Семейство Губоцветные – *Lamiaceae* (Labiatae)», статті вченого, у тому числі його неопублікована праця «Лісова рослинність басейну р. Горинь (у верхній її течії)», доповіді А. Барбари, його рецензії та відгуки на наукові праці, автореферати докторських і кандидатських робіт різних вчених та дипломні роботи студентів, бібліографії наукових праць, складені А. Барбаричем з теми «Флора вищих рослин і рослинності України», вірш вченого та ін.

У другому розділі «Робочі матеріали до наукових праць» містяться робочі документи і матеріали з тем «Рослинність Київської області»,

«Флора Закарпатської області України», «Флора і рослинність Полісся України», «Порівняльна хорологія флори України», з історії флористичних досліджень окремих регіонів України та до праці «Фенологічні спостереження в школі»; описи флори Криму, складені А. Барбарицем під час наукової експедиції на півострів; виписки з наукових праць різних вчених та бібліографічні записи з теми «Культурні рослини»; список наукових праць польських вчених з різних біологічних проблем; перфокарти з описами рослин, що увійшли до «Атласу розповсюдження дерев і чагарників у Польщі тощо.

До третього розділу «Документи з діяльності» увійшли 10 справ за 1946–1969 рр., у яких вміщено плани науково-дослідної роботи вченого, наукові звіти А. Барбарича як старшого наукового співробітника відділу вищих рослин Інституту ботаніки АН УРСР, документи про діяльність А. Барбарича як завідувача Гербарієм флори України, документи щодо участі вченого у виконанні теми «Складання визначника рослин Карпат», про його діяльність як начальника загону ґрунтовно-меліоративних досліджень Інституту ботаніки АН УРСР тощо.

У четвертому розділі відкладалися документи, зібрани А. Барбаричем, серед яких виділимо наукові праці відомих біологів, зокрема В. Клокова, А. Краснова, Т. і В. М'якушків та ін., план науково-дослідних робіт Ботанічного інституту АН СРСР на 1937 р., списки наукових праць членів Івано-Франківського відділення Українського ботанічного товариства.

Документи видатного українського геоботаніка, доктора біологічних наук (1965), професора (1967), лауреата премії імені М. Холодного АН УРСР (1973) Гаврила Івановича Біліка склали другий опис архівної колекції вчених-ботаніків³. Г. Білик закінчив біологічний факультет Київського інституту народної освіти (1931), після чого вступив до аспірантури Інституту ботаніки ВУАН, де під керівництвом Ю. Клеопова почав вивчати рослинний покрив України. У 1939 р. Г. Білик захистив кандидатську дисертацію «Рослинність засолених ґрунтів Лівобережжя середнього Дінця».

Від наукової роботи Г. Біліка відірвала Друга світова війна. Вчений добровільно пішов на фронт й у лавах 8-ї Гвардійської армії брав участь у визволенні України.

Після демобілізації у жовтні 1946 р. Г. Білик працював в Інституті ботаніки АН УРСР на посадах старшого наукового співробітника, вченого секретаря (1946–1949), заступника директора (1949–1963), директора (1963–1968), одночасно завідував відділом геоботаніки (1956–1975), а впродовж 1975–1980 рр. працював старшим науковим співробітником-консультантом. Вчений був обраний почесним членом і віце-президентом Українського ботанічного товариства (1972), входив до складу редколегій Української сільськогосподарської енциклопедії та «Українського ботанічного журналу».

Г. Білик вивчав галофільну, степову та лучну рослинність України. Його наукові праці присвячені питанням геоботанічного районування, картографування, ботанічної географії, флористики та охорони рослин-

ного світу. Вчений є автором понад 120 наукових праць, у тому числі п'ятирічних монографій. Як співавтору серії випусків «Рослинність УРСР» йому було присуджено премію імені М. Холодного АН УРСР.

У другому опису вміщено 226 справ за 1921–1974 рр., які тематично поділено на п'ять розділів: розділ I «Наукові праці»; розділ II «Робочі матеріали до наукових праць»; розділ III «Біографічні документи»; розділ IV «Документи з діяльності»; розділ V «Документи, зібрані вченим».

У першому розділі відкладалися монографії Г. Білика, у тому числі неопубліковані дослідження вченого «Заплавні луки ріки Північного Дінця» (1947), «Рослинність басейну р. Молочної з молочним лиманом» (1952), проспекти його докторської дисертації «Галофільна рослинність УРСР, її розвиток, використання та перетворення», сімдесят вісім статей, п'ятнадцять доповідей і десять тез доповідей Г. Білика, легенда геоботанічної карти УРСР та схема класифікації рослинності УРСР, складені вченим, путівник Г. Білика і З. Саричевої «Заповідник Михайлівська цілина», рецензія Г. Білика на монографію О. Бельгарда «Степове лісознавство», зауваження вченого до статті В. Осичнюка «Рослинність відслонень кристалічних порід» тощо.

У другому розділі містяться робочі документи і матеріали до праці «Карта рослинності УРСР» та за темами «Галофільна рослинність України», «Геоботанічне районування УРСР», «Геологоботанічна характеристика Закарпаття», «Історія розвитку рослинності нижнього Придніпров'я», «Рослинність зони зрошення півдня УРСР», з вивчення рослинності різних регіонів України тощо, списки рослин, які зібрала наукова експедиція Інституту ботаніки АН УРСР під керівництвом Г. Білика у Закарпатській обл., описи пробних ділянок на території заповідника «Кам'яні могили», виписки з наукових праць О. Лоначевського, М. Попова та інших вчених з історії рослинності України, проблем грунтознавства та геоботанічного районування в Україні, виписки з наукових праць різних вчених з проблеми «Рослинність СРСР».

До розділу «Біографічні документи» увійшли документи щодо висунення колективної монографії «Рослинність УРСР», співавтором якої був Г. Білик, на премію імені М. Холодного АН УРСР, документи про представлення монографії Г. Білика «Рослинність засолених ґрунтів України» на виставку досягнень науки і передового досвіду у народному господарстві УРСР, відгуки Є. Брадіс на монографії Г. Білика «Рослинність засолених ґрунтів України, її розвиток, використання та поліпшення» і «Рослинність степів, кам'янистих відслонень та пісків УРСР», рецензія чл.-кор. АН СРСР Є. Лавренка на карту геоботанічного районування для «Атласа природних умов і естественных ресурсов УССР», складену Г. Біликом та ін.

На особливу увагу заслуговують документи з діяльності Г. Білика, які склали 57 справ за 1928–1978 рр., зокрема документи про діяльність Г. Білика як заступника директора з наукової роботи Інституту ботаніки АН УРСР, про роботу вченого на посаді завідувача відділу геоботаніки Інституту ботаніки АН УРСР, довідки та звіти про діяльність Інститу-

ту ботаніки АН УРСР за 1931–1956 рр., складені директором інституту, членом-кореспондентом АН УРСР Д. К. Зеровим і Г. Біликом як вченим секретарем інституту, документи про перевірку Г. Біликом науково-дослідної роботи Ботанічного саду імені О. Фоміна АН УРСР, щоденники наукових експедицій, у яких брав участь вчений, у тому числі з дослідження заповідників «Михайлівська цілина» і «Кам'яні могили», документи про участь Г. Білика у розробці проблеми «Рослинність за сушливих районів півдня УРСР», документи про його участь в організації та проведенні науково-дослідних робіт у заповіднику «Асканія-Нова», науково-технічний звіт з теми «Природні кормові угіддя району зрошення і обводнення півдня УРСР», керівником якої був Г. Білик, та науково-технічні звіти вченого з інших тем, документи про діяльність Г. Білика як наукового керівника Атласу УРСР «Рослинність і рослинні ресурси УРСР», документи про співпрацю Г. Білика з Головною редакцією УРЕ, документи про діяльність Г. Білика як члена координаційної ради «Вивчення питань охорони і використання малих річок України», про діяльність вченого як члена Республіканського комітету з проведення Міжнародної ботанічної програми, про участь Г. Білика у діяльності Українського ботанічного товариства, про його участь у роботі різних міжнародних, всесоюзних і республіканських з'їздів, конференцій і нарад, доповідні записи й доповіді вченого та ін.

У розділі «Документи, зібрані вченим» відкладалися наукові праці Є. Брадіс, В. Гвоздецького, М. Котова, Ю. Клеопова, Є. Лавренка та інших вітчизняних та зарубіжних вчених, рішення наукової конференції з комплексного картографування виробничих сил УРСР (1965), методичні матеріали щодо проведення ботаніко-географічного районування і складання аналітичних геоботанічних і флористичних карт тощо.

У третьому опису вміщено документи українського ботаніка, систематика і флориста, доктора біологічних наук (1985), професора (1991) Бориса Володимировича Заверухи⁴. Доля Б. Заверухи склалася так, що ще до закінчення школи він був мобілізований до лав Радянської Армії (1944–1948). Після демобілізації отримав середню освіту (1950). Закінчивши природничий факультет Кременецького державного педагогічного інституту (1955), працював асистентом на кафедрі ботаніки цього інституту (1955–1960).

З жовтня 1960 р. Б. Заверуха в Інституті ботаніки АН УРСР, де працював на посадах молодшого наукового співробітника (1960–1966), старшого наукового співробітника відділу вищих рослин й заступника завідуючого відділом Ботанічний музей (1966–1978). Впродовж 1978–1991 рр. – завідувач відділу вищих рослин Інституту ботаніки імені М. Холодного АН УРСР. З вересня 1991 р. вчений завідував Ботанічним музеєм інституту й відіграв значну роль у створенні експозицій музею.

Б. Заверуха обирається заступником головного редактора Українського ботанічного журналу, членом редколегії журналу «Рідна природа», членом Ради Українського ботанічного товариства, головою Всеукраїнської

секції охорони рослинного світу Українського товариства охорони природи, членом Національної комісії з питань Червоної книги України.

Основними напрямами наукових досліджень Б. Заверухи були флорологія і флорогенезис, фітосистематика, ботанічна географія і хорологія, фітосозологія, ресурсознавство лікарських рослин, етноботаніка, ботанічне музезнавство. Він є автором і співавтором 282 наукових праць, у тому числі ряду монографій і книг – «Визначник Українських Карпат», «Ботанический музей», «Червона книга Української РСР», «Охраняемые растения Украины», «Природа Украинской ССР. Растительный мир», «Рослины Червоної книги». Б. Заверуха брав активну участь у популяризації наукових знань з ботаніки та охорони природи, опублікувавши 12 науково-популярних книг та понад 400 науково-популярних статей в газетах і журналах.

Опис з документами Б. Заверухи нараховує 134 справи за 1949–2000 рр., які тематично поділено на п'ять розділів. У першому розділі «Наукові праці» відкладися кандидатська дисертація Б. Заверухи «Флора і рослинність Кременецьких гір», його праця «Конспект флори Волино-Подолії», тридцять п'ять статей, п'ять доповідей та вісім тез доповідей вченого, сорок вісім рецензій Б. Заверухи на праці Я. Дідуха, С. Зелінки і С. Стойки та статті різних вчених, що були подані для публікації в Українському ботанічному журналі, навчальні програми «Ботаніка» і «Рослини», розроблені Г. І. Біликом для поглиблого вивчення предметів у середній школі тощо.

Розділ «Робочі матеріали до наукових праць» містить робочі документи і матеріали з тем «Лікарські рослини флори України», «Природні популяції рослин», «Ендемізм» тощо, робочі матеріали до другого видання «Червоної книги України», співавтором якої був Б. Заверуха, попередній список видів рослин до третього видання «Червона книга України» та відомості про окремі червонокнижні види рослин, реферовані записи з книги «Польська червона книга рослин» та бібліографічні записи іноземної наукової літератури з різних проблем біології та анотації до них, картки з описами фітотерапійних видів синантропної флори України, бібліографічні картки з тем «Вид і видоутворення», «Охорона природи. Теоретичні питання заповідної справи», «Фітозологія» та ін.

До третього розділу опису увійшли документи біографічного характеру, зокрема диплом про закінчення Б. Заверухою Кременецького державного педагогічного інституту, дипломи кандидата і доктора біологічних наук, атестат старшого наукового співробітника, документи щодо присвоєння Б. Заверусі вченого звання професора, його автобіографії, особові листи з обліку кадрів та анкети, характеристики, біографічні довідки, витяги з трудової книжки, документи про звільнення Б. Заверухи з посади завідувача відділом Інституту ботаніки імені М. Холодного НАН України та нарахування йому наукової пенсії, документи про оформлення трудового контракту на посаду головного наукового співробітника Інституту ботаніки імені М. Холодного НАН України, характеристики та відгуки про наукову діяльність Б. Заверухи.

Безперечно зацікавлять дослідників документи четвертого розділу опису – «Документи з діяльності», – який структурно поділено на підрозділи: а) документи про участь Б. Заверухи у наукових експедиціях, б) документи про науково-організаційну та громадську діяльність, в) документи про діяльність Б. Заверухи з охорони природи Волині і Поділля.

Документи про участь Б. Заверухи у наукових експедиціях відкладалися у 16 справах за 1952–1984 рр. Привертають увагу щоденники наукових експедицій Інституту ботаніки імені М. Холодного АН УРСР, що проходили під керівництвом Б. Заверухи в різних регіонах України, у Середній Азії, на Кавказі й Закавказз’ї, документи про участь Б. Заверухи у Середньо-Азіатських експедиціях та експедиціях до Західної України.

Документи про науково-організаційну та громадську діяльність Б. Заверухи містять документи про роботу вченого як завідувача відділу вищих рослин Інституту ботаніки імені М. Холодного АН УРСР, на посаді директора Ботанічного музею Інституту ботаніки імені М. Холодного АН УРСР, щодо його участі у створенні Центрального республіканського гербарію. Представлені також документи про участь Б. Заверухи у роботі Комітету по науково-технічному прогресу, про роботу вченого над окремими науково-дослідними темами, документи про участь Б. Заверухи у підготовці другого і третього видання «Червоної книги України», про його участь у розробці Національної програми збереження біологічного різноманіття 1998–2015 рр. та наукових основ охорони навколошнього середовища і сталого розвитку України, про участь вченого в діяльності редколегії Українського ботанічного журналу, щодо виступів Б. Заверухи на радіо і у телепередачах, про його лекційну діяльність тощо.

Викликають інтерес документи про діяльність Б. В. Заверухи з охорони природи Волині і Поділля (7 справ за 1974–1995 рр.), зокрема, документи щодо участі Б. Заверухи у створенні мережі природних парків на цій території, про діяльність вченого як голови Комісії з організації Медоборського державного заповідника та голови Комісії з організації Подільського державного природничого національного парку, документи про участь Б. Заверухи у створенні Кременецького національного природного парку. У фонді відкладалися доповіді вченого: «Особливості рослинного світу південно-західної Хмельниччини» і «Берегти неповторну природу Північного краю Поділля».

Серед документів, зібраних Б. Заверухою, містяться наукові праці окремих вчених, зокрема М. Попова «Очерк растительности и флоры Карпат», С. Ковальчука і М. Задорожного «Флора і рослинність Товтри «Самовита», науково-дослідні теми відділу вищих рослин ІБ НАН України за 1992–2000 рр. та їх обґрунтування, документи щодо стажування наукових працівників відділів природи краєзнавчих музеїв на базі Вінницького обласного краєзнавчого музею та ін.

Четвертий опис фонду склали документи українського ботаніка, доктора біологічних наук (1936), професора (1934), Заслуженого діяча науки УРСР (1935) Володимира Васильовича (Вільгельмовича) Фінна⁵. Після закінчення у 1901 р. природничого відділення фізико-математичного фа-

кульєту Київського університету Святого Володимира з дипломом першого ступеня В. Фінн був залишений при університеті для підготовки до професорського звання. У 1914 р. він обійняв посаду старшого асистента фізико-математичного факультету Київського університету. Водночас з лютого 1904 р. працював позаштатним консерватором Ботанічного саду Київського університету. За сумлінну працю вчений був нагороджений орденами Святого Станіслава 3 ступеня (1906) та Святої Анни 3 ступеня (1913).

У 1920-х рр. В. Фінн продовжив педагогічну діяльність в університеті, який тоді мав назву Київський інститут народної освіти імені М. Драгоманова, на посадах викладача (з 1920) та професора (з 1927) ботаніки. Водночас впродовж 1920–1930 рр. вчений працював на посаді професора Київського сільськогосподарського інституту.

У 1933 р. В. Фінна було призначено завідувачем кафедри морфології та систематики квіткових рослин Київського державного університету, у 1934 р. присуджено вчене звання професора, а у 1936 р. присвоєно вченій ступінь доктора біологічних наук. У 1935 р. В. Фінн отримав почесне звання «Заслужений діяч науки УРСР». З 1936 р. вчений працював директором Науково-дослідного інституту біології при КДУ.

Під час Другої світової війни В. Фінн залишився в окупованому Києві, працював завідувачем кафедри ботаніки та директором Ботанічного саду Київського університету і разом з іншими співробітниками Ботанічного саду намагався зберегти його колекції від повного знищення. Після звільнення Києва В. Фінну не дозволили викладати у Київському університеті. Вчений переїхав до Житомира, де впродовж 1944–1951 рр. працював професором та завідувачем кафедри ботаніки Житомирського сільськогосподарського інституту.

Наукові праці В. Фінна стосуються порівняльної ембріології квіткових рослин, вчений вивчав флору України, Криму, Кавказу, Середньої Росії, Польщі та Прибалтики.

Документи В. Фінна, що містяться у 29 справах за 1888–1961 рр., поділяються на два розділи: розділ I «Біографічні документи» й розділ II. «Фотодокументи та листування», який має два підрозділи: а) «Фотодокументи» і б) «Листування».

З біографічних документів В. Фінна у фонді відклалися свідоцтво про його народження та хрещення, диплом про закінчення Київського університету Святого Володимира, послужний список вченого, атестат і посвідчення професора, документи про присудження В. Фінну вченого ступеня доктора біологічних наук і звання «Заслужений діяч науки УРСР», документи про призначення вченого на посаду завідувача кафедри ботаніки Житомирського сільськогосподарського інституту та про надання йому наукової пенсії, витяг з метричної книги про шлюб В. Фінна і Г. Вітт, документи родичів вченого та ін. Ці документи дають змогу реконструювати життєвий шлях вченого та його педагогічну і наукову діяльність.

Світлини за 1910-ті – 1950-ті рр. фіксують В. В. Фінна у колі вчених, серед яких академік АН УРСР М. Холодний та академік АН УРСР і

АН СРСР М. Вавилов, серед студентів Київського університету Святого Володимира, студентів і викладачів Київського сільськогосподарського інституту, під час викладання у Житомирському сільськогосподарському інституті, зі своєю дружиною Г. Фінн та співробітником Київського педагогічного інституту І. Рутковським під час голосування на виборах до Верховної Ради УРСР тощо. До підрозділу «Листування» увійшли листи різних осіб, у тому числі рідних вченого.

У цілому фонд № 313 «Вчені-ботаніки Інституту ботаніки імені М. Холодного НАН України», що зберігається в Інституті архівознавства Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, має великий інформаційний потенціал, який може бути використаний для вивчення творчого доробку та наукової, науково-організаційної й громадської діяльності українських учених-ботаніків, докторів біологічних наук А. Барбари, Г. Білика, Б. Заверухи і В. Фінна та дослідження окремих сторінок діяльності Інституту ботаніки імені М. Холодного НАН України і Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

¹ Протопопова В. В., М'якушко Т. Я. Пам'яті Андрія Івановича Барбари // Укр. ботан. журн. – 1980. – Т. 37, № 2. – С. 79–80; Крицька Л. І., Шевера М. В. Барбари Андрій Іванович // Енциклопедія сучасної України. – 2003. – Т. 2. – С. 237; Ткаченко В. С. Білик Гаврило Іванович // Енциклопедія сучасної України. – 2003. – Т. 2. – С. 288; Ситник К. М. Гаврило Іванович Білик (до 100-річчя від дня народження) / К. М. Ситник, В. С. Ткаченко, Ю. Р. Шеляг-Сосонко, Я. П. Дідух // Укр. ботан. журн. – 2004. – Т. 61. – № 2. – С. 145–150; Борис Заверуха // Топачевський А., Заверуха Б. Барви землі. – Київ, 1992. – С. 4; Новосад Б. В. Заверуха Борис Володимирович // Енциклопедія сучасної України. – 2010. – Т. 10. – С. 50; Фінн Володимир Васильович // Українська Радянська Енциклопедія. – 1964. – Т. 15. – С. 300 та ін.

² Інститут архівознавства Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, ф. 313, оп. 1, спр. 1–51.

³ Там само, оп. 2, спр. 1–226.

⁴ Там само, оп. 3, спр. 1–134.

⁵ Там само, оп. 4, спр. 1–29.